

T.C.
DİYARBAKIR VALİLİĞİ

DİYARBAKIR²

NEBİLER, SAHABİLER, AZİZLER VE KRALLAR KENTİ

12-13 Nisan 2010
Diyarbakır

T.C.
DIYARBAKIR VALİLİĞİ

**DIYARBAKIR VALİLİĞİ KÜLTÜR
SANAT YAYINLARI: 2**

Genel Koordinatör

Mustafa CAN
Diyarbakır Vali Yardımcısı

Proje Koordinatörü

Mustafa TEMEL

Proje Ekibi

Pınar GÜRHAN
Gülden ÖZGÜN
Zafer LAÇIN

T.C. Diyarbakır Valiliği

www.diyarbakir.gov.tr
www.diyarbakirkulturturizm.org

ISBN: 978-605-363 -798-1

Yayın Tarihi: Haziran 2013

Baskı: 2. Baskı -1.000 Adet

Grafik Tasarım

Aral Grup
+90.312 433 2725

Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Mat. ve Tic. İşl.
Örnek San. Sit. 1. Cad. 358. Sok.
No: 11, Ostim/Ankara
Tel : 0312 354 9131
Fax : 0312 354 9132

© Bu eserin bütün yayın hakları Diyarbakır Valiliği'ne aittir. Yayıncının izni olmaksızın kısmen ya da tamamen çoğaltılamaz.

Bu kitap, Diyarbakır Valiliği'nin Kalkınma Bakanlığı tarafından desteklenen "Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı" kapsamında uygulanan "Diyarbakır Kültürel Mirasının Tanıtımı Projesi" ile bastırılmıştır. Tüm tebliğlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Kalkınma Bakanlığı ve Karacadağ Kalkınma Ajansı'nın görüşünü yansıtmaz.

Diyarbakır Yahudileri

DIYARBAKIR'S JEWS

Yrd. Doç. Dr. M. Hadi TEZOKUR

Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Diyarbakır İ.Ö ve İ.S. birçok inanç, kültür ve dillerin rahmi olmuştur. Diyarbakır'da birçok din bir arada yaşamıştır. Onlardan biri de Yahudiliktir. Geçmişte bir sinagog vardı. Ancak günümüzde izleri kaybolmuştur.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Yahudi, Alyans teşkilatı...

ABSTRACT

Diyarbakır has been the venter of many beliefs, cultures and languages during BC and AD. Many religions have lived together in Diyarbakır. Judaism is one of those religions. There was a synagogue in the past. But traces were lost today.

Key Words: Diyarbakır, Jews, Alliance Organization...

Süleyman Peygamber ve Diyarbakır

Hz. Süleyman ile Diyarbakır arasında bir bağlantı kurabilir miyiz?

Bu bağlamda kendileriyle anket yapılan halkın yarısının Süleyman Camiinin Hz. Süleyman Peygambere ait camii olduğunu söylemesi boşuna değildir. Hz. Süleyman'ın yaşadığı alanlar için İslam Tarihlerinde bahsedilen sınırlar içinde Diyarbakır'da bulunmaktadır.¹ Bu yüzden Diyarbakır Hz. Süleyman Caminin bulunduğu alanda Süleyman Peygamber'in makamının da olmasını olası görmekteyiz. Eskiden Hz. Süleyman camiinin kapısında turistlere hitaben yazılan yazıda Prophet Salamon ibaresi vardı. Yani burada iki Süleyman'ın Makamı (sahabe mezarı ve peygamber makamı) bulunabilir. Müslüman ordusu gelmeden önceki tarihlerde Amid'te iki kardeş hüküm sürmekteydiler. Pıtırıs adındaki kardeş sur içinden, Yuhanna adındaki kardeş ise İç kalede (Hz.Süleyman Camii'nin bulunduğu yerde) oturuyordu. Burada Süleyman Peygamber yaşamışsa onun neslinden kimseleri görmek gerekir. Diyarbakır'ın fethinden sonra İyaz halkı meydana toplamıştı. Hıristiyan büyüklerinin bu konuşmalarından sonra, Amid Yahudilerinin önde gelenlerinden biri olduğunu ve Hz.Davud Peygamber'in soyundan geldiğini ifade eden Huneyna oğlu Mişa adında bir Yahudi bir din adamı, İyaz'ın huzuruna çıkarak Hz. Davud, Hz. İbrahim ve Hz. Musa Peygamberlere gönderilen bazı ayetleri okudu. Şehir sakinlerini bağışlamayı önceden düşünmüş olan İyaz, Yahudi din adamını dinledikten sonra ona cevap olarak 'Allah affedicidir, bağışlamayı sever. Biz de şehirdeki herkesi affettik' der. Bunun üzerine şehir halkı da: 'Madem ki bizi affettin biz de senin dinine giriyoruz' diyerek, çoğu İslam dinini kabul etti.²

Amidiye'den Yahudi kızı*

H.z.Süleyman'ın Seba melikesi Belkis'la diyalogu olduğu tefsir ve tarihlerde geçmektedir. Mekanın Yemen olduğu ifade edilir. Yalnız İçkale'de Melike Belkis'in sarayı olduğu halkça ifade edilir. Ayrıca Çermik kazasında hamama girdiği için Çermikte her yıl Belkis festivalleri düzenlendiği de bilinmektedir. Bu bölgede Belkis isminin etkisi Hz.Süleyman'ın bölgeyi derinden etkilemesinin bir sonucudur. Benzer durum Nizip'te Zeugma'da da (Belkis) görülür. Suriye'deki Palmyra (Tadmür) da Hz.Süleyman'ın son mekanlarından 'Zeugma, Palmyra etkisi ile mezar heykeltraşığı sanatında da ilerleyerek kendine özgü tipler ortaya koymuştur.'Diyarbakır Ulu Camideki balık da Palmyra etkisindedir. Diyarbakır salnamelerinde Diyarbakır Eğil'de Nebi Harut'un yattığı ifade edilir. Bakara süresinde Hz. Süleyman devrinde büyü ile ilgili Harut ve Marut isimli kişilerden bahsedilir. Bunların nebi Harun-u Asefi ile beraber Eğil'de olduğunu düşünecek olursak Süleyman Peygamberin izlerinin buraya yansıdığını görebiliriz. Hz. Süleyman buyruğunu veziri Berhiya oğlu Asafa verirdi. (183) Vezir Asaf'ın

* Erich Braer-Raphael Patai, Kürdistanlı Yahudiler, İstanbul, 2005,s30.

1 "Biz, buradan da, inşaallah, akşamleyin kalkıp Şam'da geceleyeceğiz! demiştik. diye yazılı olduğunu, anlattı. Süleyman Aleyhisselâm, Şam'dan Irak'a kadar olan yerleri fethetti. Horasanı da, bu yerlere kattı. Belh şehrine indi. Orası, bundan önce kurulmuştu. Oradan dönüp Irak'a indi. Keyhüsrev, Süleyman (AS)'ın, Irak toprağına indiğini işitince korktu. Üzüntüsünden zayıfladı. Çok geçmeden de öldü. Süleyman (AS) Iraktan, Merv'e ilerledi. Sonra Belh'a vardı. Belh'dan, Türk beldelerine, ansızın baskın yaptı. Oradan Çin beldelerine geçti.Sonra, doğudan, sağlayarak deniz sahili yoluyla Kindihara geldi.Oradan Keşker'e ilerledi. Dinevert-Elahbar s.20. Yakubi-Tarih c.1,s.60, ibn. Haldun-Tarih c.2,ks.1,s.99; .M. Asım Köksal, Peygamberler Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 2/225.

2 /www.bilinmeyendiyarbakir.com El-Vakidi:Fütuhu'l Cezire,186-187.

emrinde binlerce beyler vardı ve her biri de binlerce kişiye hükmetmekteydiler.³ Bugün Eğil ilçesi Hz. Asaf'ı unutmamakta ve evlatlarına Asaf ismini vermektedir. Eğildeki Harun-u Asefi, Hz. Süleyman'ın veziridir. Diyarbakır'da Hz. Süleyman'la ilgili dolaylı veriler vardır. Mesela Hz. Süleyman'ın kuşlardan istifade etmesi⁴ Diyarbakır'da kuş kültü özellikle güvercin kültürünün gelişmiş olması buna örnektir. Hz. Süleyman'ın izlerini Dağ kapı burcunda kapının hemen sağında ve solundaki burçlarda, Bizans, Selçuklu, Arap ve Osmanlı kitabeleri yanında, çok sayıda hayvan, bitki, kartal, çiçek, güneş ve yıldız kabartmaları ile Arami'lerin güneş sembolü iken, bir zamanlar Nazi Almanya'sının lideri Hitler tarafından sembol olarak seçilmiş, Sanskrit'lerin "mutluluğun sembolü" olarak kullandıkları Gamalı Haç'a kadar çok çeşitli armalar, kabartmalar vardır. Gamalı haçın çeşitli şekillerinin yer aldığı Dağkapı'daki batı burcunun ana yola bakan bölümünde, yerden itibaren 6'ncı sırada bir adı da "Mühr-ü Süleyman" olan, İsrail Bayrağı'ndaki Yahudilerin kutsal sembolü altı köşeli yıldız kabartmaları da var. Efsaneye göre; Hazret-i Süleyman, parmağında altı köşeli yıldızlı kutsal bir yüzük taşır ve bu yüzük sayesinde bütün hayvanlara hükmeder, onlarla konuşurdu. Yüzüğün köşelerinde Musa, Harun, Yakub, Davud, İshak ve İbrahim Peygamberlerin isimleri yazılıydı. Bütün bu verilerden hareketle Diyarbakır'daki Yahudi varlığı M.Ö. 6.ve 7. yüzyıllara kadar gitmektedir. Hülasa Diyarbakır Yahudileri bugün itibariyle kendileri bulunmamakla beraber geçmişe yolculukla izlerini sürdürdüğümüzde bu topraklardaki varlıklarını Hz. Süleyman'a kadar götürebilmekteyiz. Tarihi gerçekler bunu bize açık bir biçimde göstermektedir. Ulu Caminin Kilise olmazdan çok önce sinagog olarak da ibadet hizmeti verdiği rivayetleri de göz önüne alındığında Dağ Kapıdaki mührü Süleyman kabartmaları ile birlikte bu bölgede Yahudilerin yaşadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Osmanlı Dönemi Yahudiler:

Türk-Osmanlı kültür sistemi içinde en çok parlayan Yahudi toplulukları Selanik, İstanbul, İzmir, Safed ve bir ölçüde Kudüs cemaatleri olmuştur. Şam cemaati de bu kültür sisteminden etkilenmiştir. Bunun yanında Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin, Nusaybin Yahudileri pek parlamamıştır. Burada söz konusu olan topluluk Bizans döneminde oldukça karanlık yüzyıllar yaşamış, Osmanlıların Anadolu'yu fethiyle yeni bir döneme girmiş ve sırasıyla 1492 ve 1497 de Yahudilerin İspanya ve Portekiz'den kovulduktan sonra buraya gelen göçmenlerin itişiyile Yahudi dünyasının merkezi duruma gelmiş imparatorluk zayıfladıkça da yıldızları sönmüştür. Bu şekilde Türkiye Yahudilerinin tarihsel rollerini de görüyoruz ki zaman içinde sınırlamak mümkün değildir. Yahudiler yaşadıkları ülkeden kovulduktan sonra Osmanlı idaresi altında yükselen İberya'dan getirdikleri Kültürü Türk-Osmanlı sistemi içinde birleştiren Yahudi cemaatleri Yasef Nasi, Sebetay Sevi ve Yasef Karo gibi İsrail tarihinde önemli yerleri olan isimler yetiştirmişler. Osmanlı sarayında kilit noktalar tutmuşlar; özellikle diplomasi ve mali alanlarda Bab-ı Ali'ye hizmetlerde bulunmuşlardır.

3 Abdullah Aydın. *Peygamberler Tarihi. Mehdi yay..s.270 ; Belkısın tahtını getiren de bu kişidir. İsmail Yigit. Peygamberler tarihi. Kayhan yay.İst.2005.529)*

4 Nemi-15-16

Nasiler⁵ Osmanlı devletinde önemli paralar transfer etmişler, Avrupa'nın güçlü devletiyle İstanbul arasındaki diplomatik teması sağlamışlar, Eşkenazi ve Salamon Aben Yaeş dış ilişkileri geniş ölçüde etkilemişlerdir. İzmir de Sabatay Sevi liderliğinde gelişen mesihi hareket de Polonya'dan Yemen'e kadar bütün Yahudi dünyasını sarsacak boyutlar kazanmıştır. 15-16. yüzyıllarda İstanbul, Selanik ve İzmir Dünya İbrani matbaacılığının merkezi olmuşlardır. Anadolu'da Yahudi varlığının izleri İ.Ö. 6. Yüzyıla kadar gider. Bu kadar aktiviteye rağmen Diyarbakır, Urfa ve Çermik'te yaşayan Yahudilerin pek fazla varlık gösteremedikleri dikkat çekmektedir. Bunda bu bölgenin ekonomik ve sosyal yaşamıyla ilgili olan durumun etkisi söz konusudur.

Gerçekten de Türkiye'de yaşamış ve halen yaşamakta olan Yahudi cemaatleri arasında en az incelenmiş olanlardan biri Diyarbakır cemaatidir. Bunun muhtemel iki nedeninden biri özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da yerleşik Yahudi cemaatlerine ulaşmanın zorlukları, diğeri de bu cemaatlerin Batı Anadolu, Trakya ve büyük liman şehirlerinde mevcut olan cemaatler kadar önemli nüfusa sahip olmamaları ve kayda değer ticari ve kültürel faaliyetlere de sahne olmamış olmalarıdır.⁶

Yahudi araştırmacılar Diyarbakır dahil olmak üzere Güneydoğu Anadolu Yahudilerini genellikle Kürt Yahudileri olarak değerlendirmişler, onlara Kürt Yahudileri ile ilgili araştırmalarda yer vermişlerdir.

Diyarbakır Yahudileri ile ilgili kaynak teşkil edecek belgeler seyyahların bölgeye yapmış oldukları ziyaretlerin sonucunda kaleme almış oldukları seyahatnameler, devlet ve vilayet salnameleri, İsrail'de Kürt Yahudileri ile ilgili yayımlanmış olan araştırmalar ve Alliance Israelite Universelle teşkilatına bağlı öğretmenler ile yerel muhabirlerin Paris'teki Alyans merkezine göndermiş oldukları raporlardır.

Güneydoğu'da yaşamış olan Yahudilerin ataları Hz. Süleyman'ın ölümünden sonra güneyde Yehuda ve kuzeyde İsrail olarak ikiye bölünmüş olan Krallıklardan İsrail Krallığına ait Samiriye şehrinde tehcir edilmiş olan Yahudilerdi. Bunlara daha sonra Yahuda krallığındaki Yahudiler de eklendi. Bu iki grup önce Asur diyarına, daha sonra da Kürdistan'a yerleşen ilk Yahudiler oldular. Bu bölgede yaşamış olan Yahudilerin Aramice konuşmaları ve konuşmuş oldukları Aramice'nin Talmud'u derlemiş olanların kullanmış oldukları Aramice ile aşağı yukarı aynı olması bu yerleşimcilerin Samiriye'den kovulanların soyundan geldiklerinin bir diğer kanıtıdır.⁷

5 *Osmanlı'daki İlk Yahudi Lobisi Nasilerdir. Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Yahudilerin en önemlileri arasında, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşamış olan Donna Gracia Nasi ile yeğeni Josef Nasi bulunmaktadır. Nasiler, İsrail tarihine geçmiş başlıca Yahudi ailelerindedir. Büyük bir servete sahip olan bu ailenin üyelerinden Yasef Nasi, Osmanlı Sarayında çok önemli görevlere ulaşmış, siyasal Siyonizmden 350 yıl önce, o zamanın Osmanlı sınırları içinde olan İsrail'de özerk bir Yahudi kolonisi kurmayı tasarlamıştır. Her zaman Osmanlı yönetiminden çok hoşnut olduklarını söyleyen Yahudiler, bu devletin topraklarında özgürce yaşadılar. Siyonizm de aynı dönemde filizlenmeye başladı. Donna Gracia, Yahudi kaynaklarınca tarih sahnesine çıkan Yahudi kadınların en büyüklerinden biri olarak kabul edilir. Avrupalı converso (dönme) soydaşlarını baskı gördükleri için Kanuni Sultan Süleyman'a başvurarak Osmanlı topraklarına aldırılmıştır. Yasef Nasi Portekiz'de doğmuştur, ancak köken itibarıyla İspanyol Yahudisidir. Yavuz Sultan Selim'in gözüne girmeyi başarmış, Osmanlı Sarayı'nda saygın bir yer edinmiştir. Nasi, Süleyman'a Filistin'in Tiberya şehri ve çevresini Yahudiler için imtiyazlı bir bölge olarak kabul ettirmiştir. Tiberya için Yasef Nasi, Sultan tarafından muhtariyet idaresi verileceğini umuyor, burada büyük bir Yahudi yerleşim merkezi kurma hayali besliyordu. Nasi bütün Yahudileri imtiyazını aldığı Tiberya'ya göçe çağırıyordu. Yasef Nasi'nin Tiberya'da özerk bir Yahudi kolonisi kurma projesi o zaman gerçekleşmemiştir, ama Aliyah'a (Kutsal Topraklara geri dönüş) doğru bir başlangıç olması açısından önem taşır. Şurası kabul edilmelidir ki (Tiberias Projesi) Yahudilerin anavatanlarına yeniden yerleşmelerine dönük ilk projelerden biri, 19. yüzyıl Siyonistlerinin uygulayacakları planın öncüsüdür. Gerçekten de Joseph (Yasef), birçok yanı sıra, Siyonistlerin en büyüğü Theodor Herzl'e çok benzer. Kaynak: Türkiye Yahudileri, Moshe Sevilla-Şaron, İstanbul, 1992, İletişim Yay. s. 44-50; Israel: A History of Jewish People, Refus Learsı, s. 331; The House of Nasi Dona Garcia, Cecil Roth, s. 88. Ayrıca bkz. Araştırma Dergisi, Aralık-2003; sayı:26; s.2:*

6 Örnek olarak bkz: Henri Nahum, İzmir Yahudileri, İstanbul, 2000.

7 R.N. Bali, "Diyarbakır Yahudileri" Müze Şehir Diyarbakır, S.366.

Diyarbakırlı Yahudilerden Yitshak Yemin (sağda), 1948'de babası Mordehay Yemin (ortada) ve ağabeyi Şalom Yemin ile birlikte kendi hırdavatçı dükkanlarında.

Seyahatnamelere Göre Diyarbakır Yahudileri

Haham David'in 1827 yılında saptadığı verilere göre Diyarbakır Merkezde 40 aile ve iki sinagog bulunmaktadır. Cermul (Çermik)'de yine 40 aile ve iki sinagogun bulunduğunu söylemektedir. Antep ve Urfa'da da 15 ve 40 aile bulunduğunu ifade eden David'in bu bilgilerini İslam Ansiklopedisindeki bilgiler tamamlar görünmektedir. Tur Abidin bölgesinde Diyarbakır, Mardin ve havalisi 1892 yılı itibarıyla 580 Yahudinin olduğunu söylemektedir. Irak ve Türkiye arasındaki sınır sorunu ile Milletler Cemiyeti tarafından 30 Eylül 1924 tarihinde oluşturulan komisyon raporuna göre de Yahudi nüfusu önem sırasına göre Kürtler, Araplar, Hıristiyanlar, Türkler ve Yezidilerden sonra altıncı kalabalık topluluğu oluşturuyordu.⁸

1835 yılında Diyarbakır 8000 hanelik bir vilayet olup bu evlerin ellisi Yahudilere aitti. 1848 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Yahudi seyyah Benyamin Haşeni'ye göre şehrin ayrı bir kesiminde kendi aralarında yaşayan 252 Yahudi aile olduğunu gördü. Ayrıca eserinde Hz. İlyas'ın Diyarbakır'da bir dönem bulunduğunu sinagog içinde özel bir odanın bulunduğunu bu odanın bütün Yahudiler için kutsal addedildiğini, çünkü Hz. İlyas'ın Peygamberliğini bu odada ilan ettiğini ifade etmiştir. Diyarbakır Şehri Yahudiler için Tevrat'ta geçen Kalne şehri olarak kabul edildiği de rivayet edilmektedir.⁹ Aynı yılda Çermik'i ziyaret eden Haham J.J. Benjamin de burada yüz ailelik bir Yahudi cemaatinin Müslümanlarla aynı adet ve kıyafetlere sahip olarak yaşadığını gördü. 1938 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden bir rahibe göre de ailelerin muhtelif din ve mezheplere göre dağılımı şöyledir: 1500 Müslüman, 500 Ermeni, 300 Yakubi (Süryani), 150 Ermeni Katolik, yaklaşık 100 Keldani, 50 Yahudi, 25 Suriyeli Katolik ve 20 Rum aile. 1880 yılında Çermik'i ziyaret eden seyyah M. Edelman ise yaklaşık üç yüz hanenin Yahudilere

8 A. Medyalı, *Kürdistanlı Yahudiler*, Ankara, 1992, s. 58-60.

9 *Tevrat Yaratılış 10/8-12*: "Kuş'un Nemrut adında bir oğlu oldu, yiğitliğiyle yeryüzüne ün saldı. Rab 'bin önünde yiğit bir avcıydı, "Rab 'bin önünde Nemrut gibi yiğit avcı" sözü buradan gelir. İlkın Şınar topraklarında, Babil, Ereğ, Akat, Kalne kentlerinde krallık yaptı. Sonra Asur 'a giderek Ninova, Rehovat-ir, Kalah kentlerini ve Ninova 'yla önemli bir kent olan Kalah arasında Reseni kurdu. Büyük şehir budur."

ait olduğunu belirtmiştir. 1884 yılında Çermik'e gelen Efrayim Niemark burada otuz Yahudi yaşadığını gördü. 1880 yılında Çermik'te 250 Yahudi yaşıyordu rivayetleri doğru kabul edildiği takdirde burada dört yıl içinde bir göç hareketinin olduğu söylenebilir. Seyyah Haham Peterman 1853 yılında Diyarbakır'a geldiğinde altmış Yahudi aile ve eski bir sinagog buldu. 1888 yılında Diyarbakır'da 450 yahudi, 1893 yılında ise 100 aile yaşıyordu.¹⁰

Alyans Teşkilatının Haber Bültenlerinde Diyarbakır Yahudileri¹¹

Alyans teşkilatının haber bültenleri de Yahudi cemaatleri açısından değerli birer haber kaynağıdır. Bu bültenlere bakıldığında, Diyarbakır Yahudileri ile ilgili haberlerin genellikle cemaatin maruz kaldığı haksızlıklar için Alyans'ın İstanbul'da bulunan yerel merkez heyeti vasıtasıyla Paris'de bulunan Alyans genel merkezinden Osmanlı mercileri nezdinde müdahalede bulunulması için yapılmış olan talepler olduğu dikkat çeker. Alyans 1860 yılında kurulmuş olduğundan bu tür haberlere ancak bu tarihten sonra rastlanmakta olup bunların bir bölümü şöyledir: "5 Şubat 1868 tarihli toplantı- İstanbul Merkez Heyeti Diyarbakır ve Erbil cemaatlerinin şikayetleri konusunda Osmanlı hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuştur." Çermik'teki resmi makamların Çermik Yahudi cemaatine ait iki yüz yıllık sinagoga el koyup Yahudilerin ibadet yapmalarını yasaklamaları üzerine Çermik hahamı Yakir Geron'a yolladığı telgrafta bu durumdan şikayet edip Diyarbakır Valisine gerekli ikazda bulunulmasını talep etti. Bunun üzerine Hahambaşı Hariciye Nezaretine 14 Temmuz 1873 tarihinde yolladığı takrirden sinagogun ibadete açılması için nezaretin Diyarbakır Valisi nezdinde müdahalede bulunmasını rica etti. Ancak 1873 yılının Ekim ayına ait bir Alyans bülteninde meselenin bu takrire rağmen bir çözüme kavuşmadığı görülür. Alyans'da Diyarbakır vilayet meclisinde hiçbir yahudinin yer almaması şikayeti varit olup Hahambaşı Yekor Geron'da Hariciye Nazırı'na 17 Kasım 1873 tarihinde yolladığı bir takrir de Diyarbakır Valisi'nden bu durumu düzeltip vilayet meclisinde bir Yahudiye yer verilmesi için müdahalede bulunmasını rica ettiği görüldü. 1875'in ilk yarıyılı Diyarbakır Yahudilerinin durumlarının iyileştirilmesi için gayret sarfedildi. Bu konuda Alyans heyetine şu rapor geldi: "Sık sık bir Yahudi vefat edip mezarlığa defnedilmesinin ertesi günü ceset mezarından çıkarılmış ve kafası kesilmiş halde bulunmakta ve buna sık sık rastlanmaktadır. Türkler kesik kelleleri nehre atmakta, kellesi kesilmiş cesetler mezarlıkta açık bir vaziyette ortada kalmakta ve çürümeye başlamaktadırlar. Kabirler tamamen tahrip edilmekte, mezar taşları vilayet ileri gelenlerinin evlerinin inşaatlarında kullanılmaktadır. Diyarbakır halkı çok eski yıllardan beri kuraklık olduğu zamanlarda yağmur elde etmek için muhakkak bir yahudinin kellesini nehre atmak gerektiğine inanmış olduğundan bu olaylar meydana gelmektedir.

1912 yılının başında on beş ay boyunca Diyarbakır'da Fransızca ve tarih dersleri vermiş bulunan Mösyö Nassi'nin Diyarbakır şehrine ve Yahudilerine ait tasviri de oldukça ilginçtir: "Yahudiler birkaç metre yükseklikte bir alana sahip ve içinde dört- beş ailenin kadını, erkeği, yaşlısı ve çocuğuyla alt alta üst üste yaşadıkları toprak kulübelerde ve sefil evlerde yaşıyorlardı. Bu evlerin arasında o mimariye ve ortama tezat teşkil eden siyah taşlı sütunlara ve narin kubbeye sahip bir sinagog vardı. Bu sinagog Sör Moses Montefiore'nin 1881 yılında cemaate yapmış olduğu yüz sterlin bağış sayesinde inşa edildi. Moses Montefiore bu bağışı İbrance kaleme alınmış bir mektup ekinde yollamıştı ve cemaat de kendisine karşı duyduğu şükran hissini bir ifadesi olarak bu mektubu ceylan derisi üzerine yazılmış eski bir dini metin ile birlikte saklamıştı. Sör Montefiore mektubunda Diyarbakır Yahudilerinin kendisine ya bütün bölgeyi kasıp kavurmuş bir açlık veya muhtemel bir salgın hastalık nedeniyle yollamış oldukları bir telgrafi aldığı teyit ediyordu.

Alyans teşkilatının bültenlerinde yer alan Diyarbakır'da bir Alyans Okulu kurma teşebbüsü hiçbir zaman sonuçlanmadı. Alyans teşkilatı, genellikle yerel Yahudi cemaatinin okulun kuruluşuna maddi

10 Rifat N. Bali, "Diyarbakır Yahudileri", Diyarbakır: Müze Şehir, Haz: Ş. Beysanoğlu-M.Sabri Koz-E. Nedret İşli, Yapı Kredi Yay, İstanbul, 1999, s.368-369.

11 R. N. Bali, a.g.m, s.370.

destekte bulunması halinde okul tesis ettiğinden Diyarbakır Yahudilerinin de bu imkanlara sahip olmamasından ötürü bir okul kurulmadı.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Musul ve Bağdat kaybedildikten sonra Diyarbakır'ın bu vilayetler ile olan ticari münasebetleri azaldı. Filistin'e ilk göç edenler Urfa ve Siverek Yahudileriyle birlikte 1916 yılında göç eden ve Kudüs'e yerleşen Çermik Yahudileri 1916 yılında yaklaşık iki yüz kişilik bir topluluk olup Kudüs'te kendi adlarına kayıtlı bir sinagog kurdular. 1916 yılında Diyarbakır'dan Yahudiler göç edip Kudüs'e yerleştiler. Şeyh Sait Isyanı sırasında Diyarbakır Yahudilerinin birçoğu Bağdat, Musul ve diğer şehirlere de göç ettiler. Yirminci yüzyılın başında yaklaşık 500 yahudi fakirlik içinde yaşıyorlardı. Cemaat reisi aynı zamanda şöhetlik¹² de yapan haham Betzalel ben Şimon idi.

Diyarbakır Yahudilerinin İbadet Yerleri

Yahudiler, ibadetlerini yaptığı bir sinagoga sahiptiler. Bu sinagog Sör Moses Monte Fiore'nin 1881 yılında cemaate yapmış olduğu bağışla inşa edilmiştir. Yahudilere ait olan bu sinagog, her ne kadar zamanında sahip çıkılmamış ve Gavur Mahallesi'nde yaşayan halk tarafından sinagogun yeri ve ne olduğu konusunda bir bilgisi olmamasına rağmen bulunmaktadır. Hasırlı Mahallesi Bahçecik Sokak'ta bulunan Sinagog, 1948'de İsrail Devletinin kurulmasıyla ve Yahudilerin tamamen Diyarbakır'dan göç etmesiyle beraber yöre halkı ev olarak kullanmaya başlamıştır. Sinagoga yakın oturan yöre halkının anlattığına göre; Sinagog 1960'lı yıllarda yıkılıp ev olarak inşa edilmiş ve 2000 yılına kadar İstanbul'a göç eden bir aile tarafından ev olarak kullanılmaktaydı. Şu an harabe şeklinde olup birkaç duvarı ayakta durmaktadır. Sinagog olarak kullanıldığına dair işaret ise evin bir odasının kapısı üzerindeki İbranice olarak yazılmış olan yazıttır. Bu yazıt dışında evde hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Sinagogun etrafında şehrin fakir ailelerinin oturduğu tek katlı ve bakımsız evler bulunmaktadır.

Çermikteki sinagogun kitabesi

12 Şohet: Musevilik'de yenilmesi serbest olan hayvanların kesiminin Şehita adı verilen kurallar dahilinde, özel bir kesim tekniği ile bu işin eğitimini almış ve anatomi bilgisi olan yetkili bir kişi tarafından yapılması gereklidir. Bu kişiye Şohet adı verilir.

Yahudi Nüfusu

Jonah Ben Gabriel'in güncelerinden öğrendiğimize göre 1828 yılında Diyarbakır'da korkunç bir veba salgını olmuş birkaç bin insan ölmüş; yine 1831 de bir başka veba salgını ile Erbil'de insanlar telef olmuş, Yahudilerden de yetmişe yakın insan ölmüştü.¹³ Diyarbakır'daki Yahudi nüfusu için en sağlıklı kaynak Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra yapılan resmi nüfus sayımı istatistikleridir. Osmanlı dönemi İmparatorluğu için ise yabancı seyyahların seyahatnamelerine, o döneme ait salnamelerde mevcut olan verilere ve 1897 yılında yapılmış olan ilk nüfus sayımına dayanmaktadır. Bu kaynaklara göre 18., 19. ve 20. Yüzyıllarda Diyarbakır Yahudilerinin nüfusu şöyle idi:

Yıl	Nüfus	Erkek/kadın
18.yüzyıl	70-80 hane	?
1827	12 ev	?
1855	200 aile	?
1873	200 kişi	?
1881-82/93	394	202/192
1888-1889	450	?
1893	285	153/132
1894	1051	?
1895	1291	679/612
1896	1305	693-612
1897	1381	657/724
1905	2792	1434/1358
1906	1165	572/593
1906-1907	389	187/202
1913-1914	2538	?
1914	520	?

13 A. Medyalı, *age*, s.121-125: Verilen bilgilere göre Gabriel her felaketi Tanrının bir hükmü olarak kabul eden inançlı bir yahudi idi. Doğal afetlerle ilgili anlatımlarında Yahudi toplumunun özellikle çektiği sıkıntılara yer vermekteydi. Sinagogun ilk binasını 1793 yılında inşa ettiklerini ikinci bir yapıyı da 1803 yılında ilave ettiklerini söylemektedir. Yahudi inançlarına göre Sabat günü eşyaların bir yerden başka bir yere taşınmaları başta olmak üzere 39 iş yasaklanmıştı. Cumartesi günü Yahudilerin eşyalarını bir yerden başka bir yere taşımalarına olanak sağlamak için şehir arazisinin Türk Validen sembolik satın alınmasından sorumlu kişi idi. Kendisi Erbilli olmasına rağmen Diyarbakır'dan da bilgiler vermekteydi.

Cumhuriyet döneminde ise resmi istatistiklere göre Yahudi nüfusunun seyri şöyle olmuştur:

1927	1935	1945	1955	1960	1965
E	E	E	E	E	E
K	K	K	K	K	K
219	172	239	?	7	20
173	164	202	?	5	14
392	336	441	21	12	34

1945 yılından sonra 1955 yılında yapılan nüfus sayımında nüfusun bu kadar azalmış olmasının nedeni ise 1948 yılında kurulmuş olan İsrail devletidir. İsrail devletinin kurulması ile birlikte Diyarbakır Yahudileri, Türkiye'deki diğer Yahudi cemaatlerine benzer şekilde bu ülkeye göç ettiler.

GELENEKLER

Dini Bayramlar

Bu küçük cemaatte dini bayramlar çok görkemli kutlanırdı. Kutlamalar esnasında Doğu'daki diğer Yahudi cemaatlerinde pek rastlanmayan yöreye mahsus bazı özel ayinlerde yapılıyordu. Pesah bayramının¹⁴ ilk iki gecesi geleneksel seder sofrasını kurmaya maddi imkânları müsait olup akrabalarını ve komşularını sedere davet eden ailelerde iki masa kurulurdu. Bir masa erkekler, diğer masa kadınlar ve kızlar içindi. Bayram olmadığı zamanlar bile erkekler ve kadınlar hiçbir şekilde aynı masada birlikte yemek yemezlerdi. Hagada sederde bulunan bütün herkes, özellikle çocuklar tarafından İbranice okunur ve Aramiceye de tercüme edilirdi. Pesah bayramından on beş gün önce, Purim¹⁵ bayramından sonra yaklaşmakta olan pesah bayramı için hazırlanan evlerde ekmek ve kaşer olmayan yemekler yenmezdi.

AİLE GELENEKLERİ

DUA, BEDDUA ÖRNEĞİ:

DUA ÖRNEĞİ:

GÜNAYDIN

Sabahların hayırlı olsun

Ömrün uzun olsun

Düşmanların kefenlensin, ölsün

Sıcak kahvaltuların hazırlansın, soğusun.

BEDDUA ÖRNEĞİ: NAZARA KARŞI EFSUNLAMA

Bu yerde her kim ki seni sevmiyor,

Kafasını bir şahin alıp götürsün.

Bu mahallede her kim ki seni sevmiyor,

Cüzam belasına tutulsun.

Bu evde her kim ki seni sevmiyor,

Kafasını bir tavuk gagasın.

14 Hamursuz Bayramı: (İbranice Pesah **סֵפֶסַח**) Yahudilerde Mısır'daki kölelikten kurtuluşun anısına her yıl diasporadaki Yahudilerce 8 gün, İsrail'de ise 7 gün kutlanan bayramın adıdır. Tevrat'a göre Mısır'da Firavun'un köleleri olarak kullanılan ve üzerlerine ağır işler yüklenen Yahudiler, Tanrı'nın yardımıyla Musa'nın önderliğinde Mısır'dan çıkarlar. Ancak bu çıkış o kadar acele ve apar topar olmuştur ki, Yahudiler kendileri için hazırladıkları ekmeklerin hamurlarının mayalanmasını beklemeden pişirirler. Bu yüzden, bu bayramda mayalı hiçbir ürün tüketilmez. Pesah boyunca Museviler mayasız hamurdan yapılmış matsa adındaki ekmeği yerler.

15 Yahudilerin en neşeli ve en eğlenceli bayramlarından biri olan Purim'de, eski Pers İmparatorluğu zamanında, tüm Yahudileri bir gün içinde yok ederek soykırım planları yapan başvezir Aman'ın Yahudilerin Tanrı'ya olan derin inançları sayesinde başarısızlığa uğraması ve bu şekilde Yahudi milletinin kurtuluşu, coşkuyla kutlanır.

ATASÖZÜ VE DEYİŞLERDEN ÖRNEKLER:¹⁶

Yahudi dayak yemeden vergisini ödemez.

Yahudi'nin birine "haydi Yahudi cennete gidelim" dendiğinde "bugün cumartesi değil mi" diye karşılık vermiş.

Yeni bir elbise giyen zengin bir adama "güle güle giy", fakir bir adamsa "onu nereden buldun" derler.

Bugünkü bir yumurta yarınki bir tavuktan iyidir.

Utangaç gelin köyünden dışarı çıktıktan sonra kalçaları suratından daha sık görülür.

Nişan

Diğer şehirlerdeki Yahudi cemaatlerinin aksine nişanlanacak kız müstakbel nişanlısına başlık parası vermezdi. Buna karşılık erkek tarafı müstakbel eşinin babasına altmış mecediye veya otuz kaimelik bir başlık parası verirdi. Nişan günü erkek tarafının akrabaları ve arkadaşları kız tarafına gidip kızı isterlerdi. Bu مراسم sırasında damat adayı hazır bulunmazdı. Kız babasının onayı üzerine nişan hahamın nezareti altında ve gene damatın yokluğunda yapılırdı. Kız tarafının ailesi başlık parasından vazgeçerse bu bedel fakirlere dağıtıldı. Nişan töreni sırasında kız bir beyaz peçeye bürünür ve yemin ederdi.

Düğün

Düğünler genellikle Sabat akşamları yapılırdı. Düğün evde yapılır ve gelinin evinin eşliğinde gerçekleşirdi. Haham eve gelip ketubayı evde yazardı. Törenden sonra gelin bütün yakınlarının refakatinde damadın evine götürülürdü. Burada iki, üç gün süren ve akrabaların ve arkadaşların katıldıkları ziyafetler tertip edilirdi.

Yas

Cenaze merasiminin diğer Yahudi cemaatlerinde yapılan merasimlerden farkı yoktu. Tek fark ağıtçı kadınların çağrılmasıydı. Bu kadınlar ağıtları ve ağlayışları ile eve hüzünlü bir hava verirlerdi. Yedi günlük yas süresine titiz bir şekilde riayet edilirdi. Yas süresince evde verilen akşam yemekleri ailenin dostları tarafından hazırlanırdı. Müteveffanın kabrine hiçbir taş konulmaz ve hiçbir isim yazılmazdı. Her aileye mahsus bir işaret ailelerin mezarlarını birbirlerinden ayırt ederdi.

Mezarlıklar

Diyarbakır Yahudilerinin birisi Urfakapısı'nda diğeri de Dağkapı'da olmak üzere iki mezarlığı mevcuttu. 1943 yılında bu mezarlıklar artık kullanılmamakta olup definler 1934-35 yılından beri Yenikapı mevkiindeki mezarlıkta yapılıyordu.

Ticari ve Ekonomik Yapısı

Yahudiler genellikle ticaretle uğraşırlardı. Zengini de fakiri de alışverişle uğraşır, çerçicilik, kahvecilik, ayakkabı tamiri ve eskicilik yaparlardı. Birçoğu sırtlarında torbayla kapı kapı gezip başıra başıra sokakları dolaşır eskicilik yaparak geçimini sağlardı. Diyarbakır Yahudilerinin çoğu eskiden işportacı olup yakın köylere gidip ticaret yapardı. Ancak bu meslek zamanla yavaş yavaş kaybolmuştu.

Mıgırđıç Margosyan'ın Yahudiler hakkında yazdıkları Yahudilerin ticari ve ekonomik uğraşları hakkında bize bilgi vermektedir: "has undan "patilla" denen bir peynirli börek yapılırdı. Ancak patillanın lezzetli olması için peynirinin tam yağsız, "imansız" peynir olması gerekirdi. Kepek ise sokaklarda "şişe aliyam boş şişe aliyam" deyip, sırtlarındaki torbalarla gezen Yahudilere veya bizim deyimimizle moşelere satılırdı. Onlarda topladıkları kepekleri ve boş şişeleri başkalarına satar ticaret yaparlardı. Ermenilerin hemen hepsi esnaf ve sanatkârdılar. Moşeler ise ticaret adamı."

YAHUDİLERE AIT ANLATILAR

Yahudiler hakkında bilgi edinmek için, Hançepek yani Gavur Mahallesinde yaşayan ve zamanında Yahudilere komşu olan Antoni Zor, Zeyni Ecel ve Hacı Mahfuz UÇAR yaptığımız mülakatta Yahudilerin sosyal ve ekonomik yapıları hakkında kayda değer bilgiler aktardılar. 1939 doğumlu Hançepek'in en yaşlı yerlilerinden ve Diyarbakır Surp Giragos Ermeni Kilisesinin yanındaki yıkıntıda yaşayan Ermeni Antoni Zor ile yaptığımız mülakatta Yahudiler hakkında bizi bilgilendirdi.

Antoni;¹⁷ Yahudilerin Gavur Mahallesinde yani şimdiki adıyla Hasırlı Mahallesi Gavur Meydanı ve civarında yaşadıklarını ve kendilerine ait bir Sinagoglarının olduğunu söyledi. Yahudiler, diğer insanlardan ayrı bir yerde iki odalı toprak evlerde oturuyorlar. Bir Hıristiyan olan Antoni Zor, Hançepekte yaşayan Yahudi, Müslüman ve Hıristiyanların birlikte kardeşçe yaşadığını, hiçbir sorunun yaşanmadığını ve eski günlerin özlemini duyduğunu dile getiriyordu. Kendisinin kahvecilik yaptığı sırada komşu eskici dükkanının sahibinin Yahudi olduğunu eski ayakkabı, pantolon, gömlek vb. eşya alımıyla uğraştığını söyledi.

Zeyni Ecer¹⁸; 1925 doğumlu Hasırlı (Hançepek) Mahallesi Bahçecik Sokakta Sinagogun hemen bitişiğinde bulunan evde yaşamaktadır. Oğluyla birlikte yaşayan Zeyni Ecer'in küçücük bir bakkaliye dükkanı var. Zamanında Yahudilerle komşuluk yapan Zeyni Ecer sorduğumuz sorulara O yaşına rağmen çok güzel ve samimi bir şekilde cevap verdi.

Sosyal yaşantıları:

Zeyni: Diyarbakır Yahudilerinin birlikte yaşadıkları pek farklı bir sosyal yaşantıları yoktu. Giyim kuşamıyla da aynı idiler. Yalnızca dini günleri olan Cumartesi günü farklı bir yaşantıları vardı. Cumartesi günleri çocukları dahi ateşe düşse dahi el uzatıp kaldırmazlardı. Bütün işlerini para karşılığı işlerini başkalarına yaptırırlardı. Biz Müslüman kadınlar ekmeklerini ve yemeklerini pişirirdik. O gün kaya üstüne gider akşama kadar kavun çekirdeği yerlerdi.

Fiziki yapıları:

Zeyni: Fiziki yapıları itibarıyla doğunun insanından farksızdılar esmer tenli kara kaşlı kara gözlü insanlardı. Sokakta, kahvede, pazarda nasıl hareket ettiklerine gelince çok dürüst insanlardı. Hal ve hareketlerini çok dikkat ederlerdi. Komşuluk ilişkilerinde gayet iyiydiler. Dinleri farklıdır diye kötülemeye hiç gerek yok bence. Kıyafetlerine gelince yaşlı erkekleri şalvar, gençleri ise pantolon, gömlek giyerlerdi.¹⁹ Kadınlarından genç olanları çarşaf yaşlı olanları sıradan giyinirlerdi. Dil olarak da Kürtçe ve Türkçe'yi biliyorlardı. Diyarbakır şivesi ile konuşurlardı. Kendi aralarında anlamadığım konuştukları bir dilleri de vardı. Zararsız ve dürüst insanlardı bizden çok Ermenilere yakın dururlardı. Bizimle pek konuşmaz ve fazla güvenmezlerdi. Genelde Ermenilerle ilişkileri daha samimiydi. Nadirde olsa Ermenilerle kız alıp verirlerdi. Bir Müslüman'a asla kız vermezlerdi.

Yahudilere özgü yemekler

Yahudiler en çok köfte, sarma ve paça severlerdi. Biz onlara pek gidip gelmezdik ama onlar bize gelip giderlerdi. Bize yememiz için yemek getirirler biz ise yemezdik. Bize "kirve ekmeyi yiyebilirsin ekmek haram olmaz" derlerdi. Biz yine de yemezdik. Bir hayvan kesecekleri zaman biz Müslümanlara kestirirlerdi Müslümanlar da yesin diye. Çünkü Müslümanlar onların kestiği hayvan etlerini yemez-

17 Antoni ile yapılan mülakat tarihi 2003 yılı idi. Daha sonra kendisi hastalanarak İstanbul'a götürüldü ve orada vefat etti.

18 Zeyni Ecer hanımla yapılan mülakatın tarihi 2003'dür.

19 Yahudilerin ak tülben sarınmasının yasak olduğu ifade edilmiştir. Diyarbakır Beylerbeyine ve Amid Kadısına gönderilen hükümde (986/1578), Yahudi ve Nasranî taifesinin hariçte (dışarıda) giydikleri libaslar Müslüman libasından tefrik olunmadığı, hamamlarda dahi alamet taşımadıklarından, Müslüman olup olmadığı belirtilip, Gayrimüslimlerin hariçte kefereye mahsus elbise giyinmeleri ve hamamlarda alaca futa' tutunmaları emredilmiştir. Bu yasaklamanın gerekçesi Gayrimüslimlerle Müslümanların kolayca ayırt edilmelerini sağlamaktır. Bu suretle, Gayrimüslimlerin dinleri ve adetleri gereği yasak olmayan, ancak İslamın yasak ettiği fiilleri yapmaları durumunda onların rencide edilmelerinin önlenmek istendiği ortaya çıkmaktadır. (A. Hikmet Eroğlu, Osmanlı Devletinde Yahudiler, Ankara,2003, s.13.)

lerdi. Biz Yahudilere “cehü” derdik. Belki de daha önce Müslüman çocukları öldürüp kanını hamura karıştırıp ekmek yaparlar söylentisinden kaynaklanabilir. Ben böyle bir şey yaptıklarını hiç görmedim ama söyleniyordu.

Mahallenin en eski yerleşimcisi 80 yaşındaki Hacı Mahfuz UÇAR'ın²⁰ verdiği bilgilere göre 1948 yılına kadar Yahudi Havrası bulunuyordu. Yahudi Mezarlığı vardı. Saray Kapı Dicle eteğinde bugün bile bu mezarlığın yeri bellidir. 1950-1960 yılları arasında Sofi Galip (Mardinli Galip) kahve işletirdi. Galip Efendi biraz vukuatlıydı. Kendisini zehirlemeye teşebbüs ettiği gerekçesiyle Yahudi bir doktoru öldürmüştü. Yona (Yunus) isminde biri vardı. Babası Josef ile buğday pazarında dükkânları olup oldukça varlıklıydılar. Yalnız Yona tefeci biriydi. Sofi Galip kahvecilik yaparken onlara karşı olmadık davranışlar sergilerdi. Bir de Deli Feride vardı. Diyarbakır'da son kalan Yahudi idi. Deli olmasına karşın o hep şöyle derdi: “Ben bir kıtık Yahudiyim, bir kıtık Müslümanım”. Ortalıkta gezen bir meczuptu. Müslümanlar ona yardım ederlerdi.

Hacı Mahfuz UÇAR o günleri anlatırken gözlerini nemleniyor. “Şemo vardı. Giderken benle vedalaşmış, hüznü bir ayrılık yaşamıştık. Şemonun oğlu Miro yıllar sonra geldi. Beni ziyaret etti. Biz İsrailden geldik. Biz burada bulunduğumuz zaman bize kol kanat gerdiğin için sana teşekkür etmeye geldik, dediler. Yıl 2002 idi. Aylardan Hazirandı. Yahudiler için Bafile derdik. Hıristiyanlar için ise Fıla,” diyor. Sonra da bir bilge edasıyla başını sallarken dudaklarından şu cümle dökülüyordu: “Hem Yahudiler güvenilir insanlardı. Büyüklerimiz hep “Ermenilerin evinde yemek ye ama; Yahudi'nin evinde yat” derlerdi. Bu söz hem Yahudilere güvenildiği için söylenmiş hem de onların sünnetli olması hasebiyle Müslümanlara yakınlığı dile getirilmiştir

Kudüs'te Diyarbakırlı Yahudilerin kurduğu Netsah Israel

Sinagogunda gazeteci Yaakov Barha ile Yitshak Yemin birlikte...²¹

Hasırlı Mahallesi, Bahçecik Sokakta yer alan havra halk tarafından kilise olarak bilinse de kaynaklarda Yahudi havrası olarak geçer. Diyarbakır'da bulunan tek havra olduğu sanılmaktadır. Şu anda yıkılmış ve birkaç taş parçasından ibarettir.

KAYNAKÇA

BALI, Rıfat, **Diyarbakır Müze Şehir**, (haz. Dr. Şevket Beysanoğlu, Emin Nedret İşli ve M.Sabri Koz), Yapı Kredi Yay., 1999, s. 366-389.

GÜLERYÜZ, Naim, **Türk Yahudileri Tarihi**, İstanbul, Gözlem yay., 1993.

MARGOSYAN, Mıgırdıç, **Gavur Mahallesi**, İstanbul, Aras yay., 1998.

MARGOSYAN, Mıgırdıç, **Söyle Margos Nerelisen?**, İstanbul, Aras yay., 2000.

SEVILA-SHARON, Moshe, **Türkiye Yahudileri**, İstanbul, İletişim yay., 1993.

MEDYALI, A., **Kürdistanlı Yahudiler**, Ankara, 1994.

EROĞLU, A. Hikmet, **Osmanlı Devletinde Yahudiler**, Ankara, 2003.

20 Mülakat tarihi 2005 Haziranydı.

21 R. N. Bali, “Diyarbakır Yahudileri” Müze Şehir Diyarbakır, s.383.